

पशुपतिप्रांगणामिलेख (सं. ३८१) को परिष्कार

—वेणीमाधव ढकाल

लिच्छविकालका अभिलेख साहित्य, कला र पुरातत्त्वको दृष्टिबाट नेपालको प्राचीन गौरवका संवाहकका रूपमा रहेका छन् । अहिलेसम्म त्यस कालका सबै अभिलेख प्राप्त नभए तापनि जे जति पाइएका छन् तीबाट प्राचीन नेपालको गौरवमय रूपरेखा झल्किएको छ । संयोगवश नयाँ अभिलेख उपलब्ध हुँदा इतिहासको नयाँ पाना थपिन्छ र रहस्यहरू पनि छर्लङ्गिदै जान्छन् ।

हालै “पशुपति क्षेत्र विकास कोष” द्वारा पशुपतिनाथ मन्दिरभित्र रहेको यज्ञशालाको पुननिर्माण गर्ने सिलसिलामा जग खन्दा लिच्छवि संवत् ३८१ मा राखिएको लिच्छविकालीन अभिलेख खण्डित रूपमा फेलापरेको छ ।^१ उक्त अभिलेखका दायाँ बायाँ र तल्लो भाग खण्डित छन् । अपूर्ण नै भए पनि साहित्यिक उत्कर्ण र ऐतिहासिक नयाँ तथ्यहरूले गर्दा उक्त अभिलेख निकै महत्त्वपूर्ण छ । मानदेव (प्रथम) का बराजु वृषदेवको स्पष्ट उल्लेख हुनु, पूर्व लिच्छवि लिपिमा कौँदिनु, संवत् ३८१ हुनु र अभिजित मुहूर्तको उल्लेख गरिनुबाट उक्त अभिलेख मानदेवका पालाको हो भन्ने कुरा निर्विवाद

सिद्ध हुन आउँछ ।

स्वरूप चर्चा

२५ पंक्तिमा सीमित यस अभिलेखका पहिलो र दोस्रो पंक्तिमा समयको उल्लेख गरिएको छ । तेस्रो र चौथो पंक्तिमा शिवस्तुति रहेको छ । पाँचौँ पंक्तिदेखि शुरू गरिएको वृषदेवको वर्णन चौधौँ पंक्तिसम्म पुगेको छ । बाह्रौँ पंक्तिमा “वृषदेवनामा” लेखिएकाले त्यो भन्दा पहिले अरू राजाहरूको वर्णन संभावित छैन । फेरि छोराहरूको वर्णन प्रतोलीको निर्माण र मन्दिर बनाएको कुरा पनि बाह्रौँ पंक्तिभन्दा पहिले उल्लेख गरिएकाले तेह्रौँ र चौधौँ पंक्तिहरूमा पर्न गएको प्रतिमा स्थापना र दान आदिको विवरण पनि वृषदेवसंग नै संबन्धित देखिन आउँछ । पन्ध्रौँ पंक्तिदेखि दोस्रो व्यक्तिको व्यक्तित्व वर्णन शुरू भएको छ । सत्रौँ पंक्तिमा ६५ वर्ष शासन गरेको संकेत दिइएको छ । अठारौँमा विजय-अभियान र उन्नीसौँ पंक्तिमा युद्धको संकेत छ । बीसौँ पंक्तिमा विजय प्राप्त गर्ने वीर पुरुषमा संभावित सौम्य स्वरूपको चर्चा भएको छ । उक्त सबै कुराहरू वृषदेवका छोरा शंकरदेव-

१) श्यामसुन्दर राजवंशी, प्राचीन नेपाल (पत्रिका); २०४६ पुस-माघ, संख्या ११५, नेपाली खण्ड, पृ. १,

“पशुपतिनाथ प्रांगणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख”

संग संबन्धित देखिन्छन्। यसबाट उनले ६५ वर्षसम्म शासन गरेको नयाँ रहस्य खुल्न आएको छ। त्यसपछि एककाइसौं पंक्तिमा यज्ञहरूको; बाइसौंमा श्रौतविधानको, तेइसौंमा विजयका प्रतीक मौलाहरूको र चौबीसौं पंक्तिमा नीतिपूर्वक पृथ्वीपासन गरेको तथ्यलाई औंल्याइएको छ। उक्त सम्पूर्ण विषय, मानदेव (प्रथम) को संवत् ३८६ को चांगुनारायण^२ अभिलेखमा वर्णित धर्मदेवको चरित्रसंग शत प्रतिशत मिल्ने भएकाले धर्म-देवको हो भन्न कुनै अडैरो छैन। पचीसौं पंक्तिमा रहेको "नयः" पदले "त" को आकांक्षा गरेको छ। "त" को संयोजन गर्दा "तनयः" हुन आउँछ। धर्मदेव पछि तनय (छोरा) का रूपमा आउने व्यक्ति मानदेव (प्रथम) नै हुन्। यसरी मानदेवको वर्णन शुरू भएको लगत्तैपछि दुर्भाग्यवश अभिलेखको तल्लो भाग सम्पूर्ण रूपमा खण्डित हुनपुगेको छ। मानदेवले कुनै प्रयोजनबाट शिलालेखको स्थापना गरेको कुरालाई मनन गर्दा वृषदेवका पाला बनेको मन्दिर संभवतः भक्तियो र त्यसैको पुनर्निर्माण गर्दा उनले यो अभिलेख राखेका हुन् भन्ने अनुमान गर्ने ठाउँ निस्केको छ।

परिष्कार शंली

यसरी विषयवस्तुको क्रमानुमान मैले गरेको छु। मैले गर्न खोजेको छन्दोबद्ध परिष्कार यसै क्रमलाई ध्यानमा राखी उपस्थापित हुनेछ। परिष्कार गर्दा प्रकृत अभिलेखका सग्ला अक्षरहरूको आधारमा, त्यसमा प्रयुक्त छन्दलाई समाती तल्लो सम्पूर्ण खण्डित स्थल बाहेक दायाँ र बायाँ भागमा सीमित भएको छु। मूल अभिलेखका सग्ला वर्ण, पद, वाक्य, छन्द र विषयवस्तुहरूको मर्मलाई केलाई उनीहरूको आकांक्षा अनुसार मानदेव (प्रथम) को

चांगुनारायण अभिलेख र जयदेव (द्वितीय) को अंशुवर्मा संवत् १५७ को पशुरति अभिलेखका विषयवस्तुहरूको साक्ष्यका आधारमा परिष्कार गरिएको छ।

रहस्योद्घाटन

यस परिष्कारबाट धेरै विषयमा समीक्षाका द्वार उभ्रका छन्। अहिलेसम्म प्राप्त भएका लिच्छविकालका अभिलेखमा बलरामको^३ मूर्तिका रूपमा संकेत पाइए पनि रामको संकेत पाइएको छैन। तर यस अभिलेखको छैटौं पंक्तिमा^४ रामले ज्ञ शासन गरे भनेर रामराज्यको आदर्शलाई देखाउन खोजिएको छ।

वृषदेवलाई "व्यायाम संक्षेपकृत्"^५ र "सुगत शासन पक्षपाती"^६ जस्ता अभिलेखीय प्रयोगका आधारमा बौद्ध धर्मानुयायी राजाका रूपमा चिनिन्थ्यो तर यस अभिलेखको विषयवस्तुले उनलाई शैव धर्मानुयायीका रूपमा चिनाएको छ। यसबाट उनी कुनै पनि धर्मविशेष-मा दीक्षित व्यक्ति नभई बौद्धधर्ममा आस्था राख्ने अथवा बुद्धका उपदेश र दर्शनलाई रुचाउने तर वैदिक धर्मानुसार आचरण गर्ने व्यक्तिका रूपमा चिनिएका छन्। यस प्रसङ्गले सर्वधर्म सद्भाव प्राचीनकालदेखि नै नेपालीहरूको नैसर्गिक गुण हो भन्ने कुरा पनि छर्लङ्गिएको छ।

भाषावंशावलीहरूमा^७ वृषदेव अथवा विश्वदेवका पाला विहार र चैत्यहरूको निर्माणको उल्लेख भए पनि लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा वृषदेवबाट गरिएको कुनै निर्माणको उल्लेख भेटिएको थिएन तर यस अभिलेखले प्रतौली र मन्दिरको निर्माण गरी शिवमूर्ति प्रतिष्ठा गर्दा दान समेत गरेको तथ्यलाई प्रमाणित गरेको छ। यस अभिलेखमा वृषदेवको वयान गर्दा "सय वर्ष राज्य गरे"^८

२) धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, ने. ए. अ. सं., त्रि. वि. (२०३०), पृ ११।

३) धनवज्र बज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पृ. ५११।

४) [स-]—म इव वर्षशतं चकार।

५) लिच्छविकालका अभिलेख, पृ १०।

६) पूर्ववत्, पृ. ५४९।

७) गोपालवंशावली, पृ. २०।

८) वर्षशतम्, छैटौं पंक्ति।

पशुपति...

३

भनिएको छ । जन्मनासाथ राजा हुनु, सय वर्ष पूरापूर बाँच्नु र राजा हुँदा हुँदै मर्नु यी ३ कुराहरूको संयोग प्रायः असंभव भएकाले यहाँ प्रयोग गरिएको शत शब्दले धेरै भन्ने अर्थ दिएको आभास हुन्छ । शङ्करदेवको ६५ वर्षको शासनकाल, विजय-अभियान र व्यक्तित्वको उल्लेख पनि थप जानकारीका रूपमा देखिएको छ । धर्मदेवको वर्णन चांगुनारायणको मानदेव (प्रथम) को शिलालेखकै शैलीबाट गरी विजयोल्लासमा स्मारकका रूपमा ठाउँ ठाउँमा मीला गाड्ने गरेको तथ्यलाई यस अभिलेखले अझ प्रष्ट गरेको छ ।

विशेषता

वि० सं० ५१६ ताका नेपालमा संस्कृत साहित्य उन्नत अवस्थामा रहेको रहस्य यस अभिलेखमा प्रति-बिम्बित भएको छ । वसन्ततिलका छन्दमा सजाइएका १२ श्लोकहरू लाठी रीति माधुर्य एवं प्रसाद गुणले ओत-प्रोत छन् । एक ठाउँमा शृङ्गार रस र अनेक ठाउँमा वीररसको प्रयोग भएको छ । उपमा रूपक र उल्लेख अलङ्कारहरूको प्रयोग प्रचुर मात्रामा भएको छ । तन्त्र, वेद, व्याकरण, ज्योतिष, काव्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, पुराण, कामशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, युद्धकला, वास्तु-कला र मूर्तिकलाको तथा वर्णाश्रम धर्मको तात्कालिक उत्कर्षलाई यस अभिलेखले संकेत गरेको छ । त्यस बेलामाको जनजीवनमा बन्धु-बान्धव, इष्ट-मित्र, ब्राह्मण र नौकर-चाकरप्रति गरिने आत्मीय व्यवहालाई यस अभिलेखले उद्घाटन गरेको छ । यसले नेपालको प्रामाणिक इतिहासको अवधिलाई पनि लम्ब्याएको छ ।

प्रस्तुतीकरणको रूपरेखा

उक्त अभिलेखलाई सानुवाद परिष्कृतरूपमा प्रस्तुत गर्दा यस [] चिह्न भित्र मूले थपेका वर्ण, पद र वाक्यहरू राखिएका छन् । यस () चिह्न भित्र पूर्व संशोधित वर्ण र पद रहेका छन् । कुनै चिह्न भित्र नपरेको भाग मूल अभिलेखको स्वरूप रहेको छ । जुन

ठाउँमा अर्थसङ्गतिका लागि संशोधनको पनि संशोधन गरिएको छ र जहाँ मूलपाठको अशुद्ध अंशलाई सच्याइ-एको छ ती स्थलहरूको संकेत त्यसैको पादटिप्पणीमा गरिने छ ।

खण्डितांश पूर्ति, राजाहरूको वर्णन र अन्य विषयमा व्यक्त विचार मेरा निजी अध्ययनबाट निःसृत विचार हुन् । यस परिष्कारको विद्वान्हरूबाट समीक्षा गरिदा देखिन र प्रमाणित हुनआएका दुर्बल पक्षको संशोधन कृतज्ञतापूर्वक गरिने व्यहोरा समेत निवेदन गर्न चाहन्छु ।

-पशुपतिप्राङ्गणभिलेख-

(परिष्कृत रूपमा)

(१-२) (संवत्) ३८१ वैशाखमासे शुक्ल (पक्षे) अभिजिति मुहूर्ते शिलास्तम्भ [ः] [प्रतिष्ठापित.]

(३-४) ॥१॥

।

१ - [गौरी] स [राग-] परिचुम्बितवक्त्रपञ्च-

[पञ्चीकृतेन जगता सततं नमस्यः] ॥

[यम्बीक्ष्य] मन्मथरारो ल भतेऽवकाशम् १०

[स ब्रह्मपञ्चमहितो जयते महेशः] ॥

अनुवाद-

भगवान् पशुपतिका ती पाँचोटा मुखहरू जो प्रीतिले पुलकित पार्वतीद्वारा परिचुम्बित छन्, उनै मुखहरूद्वारा नै सिर्जिएको संसारले जसलाई नित्य वन्दनीय ठानेको छ । जसको स्वरूप सौन्दर्य र प्रचण्ड तेजलाई देखेर विचरा कामदेवको बाण संसारबाट बिदा हुन्छ । सद्योजात, अघोर, वामदेव, तत्पुरुष र ईशान नामक पाँच मुख-ब्रह्मद्वारा सुहाएका ती भगवान् पशुपति आफ्नो अनुपम ऐश्वर्यको कारणबाट संसारमा सर्वोत्कृष्ट हुनुहुन्छ ।

(५-६) ॥२॥

।

२ [व्यायाम-] वर्ग^{१०} परिवृंहितचारुमूर्तिः ।

९) मूलपाठमा "वकाशा" रहेको छ ।

१०) मूलपाठमा "वग" रहेको छ ।

[दिवपालसत्वपरिवर्धितचण्डतेजाः] ॥
[राज्यं स रा -] म इव वर्षशतञ्चकार ।
[धर्मोण नीतिसहितेन जनाभिरामः] ॥

अनुवाद-

योगसन, मल्लविद्या र रणकुशलताद्वारा परिपुष्ट एवं चहकिलो शरीर र दिक्पालहरूका तेजहरूबाट संवर्धित प्रचण्ड पराक्रमले सुहाएका प्रजाका प्यारा राजा (वृषदेव) ले राजधर्म अंगालेर सय वर्षसम्म रामले झैं राज्य गरे ।

(७-८)

॥३॥

३ - [सूर्योपमैः] स्वतनयैः शुशुभे महद्भिः ।
[विद्यामनोज्ञचरितैर्वलवीर्यदीप्तैः] ॥
[रम्यैः सुरोप-] म गुणैः प्रणतैरुदारैः ।
[भूपोत्तमो, वृषभदेव इति प्रसिद्धः] ॥

अनुवाद-

सूर्य झैं तेजस्वी, ठूलो विचार भएका, विद्याको प्रभावले आदर्श चरित भएका, शक्ति र पुरुषार्थबाट तेजिलो व्यक्तित्व भएका, अत्यन्त आकर्षक स्वरूप र देवतुल्य गुणले सुहाएका, नम्र स्वभाव र भद्र हृदयका छोराहरूले गर्दा राजाहरूमा श्रेष्ठ वृषदेव चहकिला देखिन्थे ।

(९-१०)

॥४॥

४ [रम्यां महो-] च गिरिशृङ्गसमां प्रतोलीम्^{११} ।
[धामीत्तमं भगवतो मणिमद्विभूषम्] ।
[निर्माय मन्दि-] र विधानविशा रदत्वात् ।
[पृथ्वां बभूव नितरां नृपतिर्यशस्वी]

अनुवाद-

अत्यन्त अग्लो पर्वतको चुचुरा झैं देखिने र राम्रो प्रतोली (बाहिरबाट मन्दिरसम्म जोडिएको छानू समेत भएको र थुप्रै हाँकन पनि मिल्ने गल्ली) र मणिमय अलंकारहरूबाट अलंकृत भगवान्को मन्दिर बनाएर आफ्नो

मन्दिर आदि निर्माण कार्यमा देखिएको कलात्मक कुशल प्रवृत्तिबाट वृषदेव राजा पृथ्वीमा अत्यन्त यशस्वी बनेका थिए ।

(११-१२)

॥५॥

५ - [सम्पूर्णम-] ण्डलनभस्तलनिर्मलेन्दोः ।
[तुल्यो गुणैर्भुजलोचनरम्यरूपा-] ॥
[बभ्राजपद्म-] नयनो वृषदेवनामा ।
[नित्योत्सवः श्रुतकलाकहणाभिरामः] ॥

अनुवाद-

पूर्णमाको रमणीय रातमा आफ्नो पूर्ण र चहकिलो मण्डल फैलाएर गगनमा चंकिने निर्मल चन्द्रमाको सौन्दर्यलाई अंगालेका, जसको रूपमाधुरीलाई पिएर दर्शकहरूका आँखा कहिल्यै अघाउँदैनन्, कमल जस्तै कलात्मक आँखा भएका शास्त्रमा वैदुष्य, कलामा कुशलता र हृदयमा करुणा हुनाले सबैलाई मन पर्ने प्रजारञ्जन राजा वृषदेव दिनहुँ उत्सव झैं लाग्ने माङ्गलिक कार्यका कर्ता बनेर सगौरव शासन गरिरहेका थिए ।

(१३-१४)

॥६॥

६ - [सोऽतिष्ठिपद-]-(भ)- गवतः प्रतिमांसुरूपाम् ।
[सालङ्कृति त्रिजगतां हितमाददानाम्] ॥
[दत्त्वाशिवाय] विपुलानि धनानि तस्मै ।
[ध-] मँकहेतुरकरोद् धन धान्यदानम् ॥

अनुवाद-

धर्मलाई नै सर्वोपरि ठान्ने राजा वृषदेवले आफूले निर्माण गराएको मन्दिरमा अलङ्कारहरूबाट अलङ्कृत, सुन्दर र त्रिलोकीको कल्याण गर्ने भगवान्को मूर्तिको प्रतिष्ठा गरे । त्यस अवसरमा उनै भगवान् सदाशिवलाई प्रशस्त भेट्टी चढाएर ब्राह्मण आदिलाई धनधान्य दान गरे ।

(१५-१६)

॥७॥

७ - [भद्रं जनैः प्र-] धितवीर्यबलप्रतापो-

११) मूलपाठमा "प्रतोदीम्" रहेको छ ।

[भूपोऽभवत्तदनु शङ्करदेवनामा] ॥
[अमोदकृत् स्व-] जन-भृत्य-सुहृद्-द्विजानाम् ।
[आर्तिहा शरणदः शरणागतानाम् ॥

अनुवाद-

राजा वृषदेवपछि, बल, पराक्रम र प्रतापको कारणबाट असल मानिसहरूद्वारा सादर यशोगान गरिएका बन्धु-बान्धव, नौकर-चाकर, इष्ट-मित्र र ब्राह्मणहरूको प्रसन्नताका लागि तयार रहने, शरणागतहरूका लागि शरण दिने र दुःखीहरूको दुःखलाई निवारण गर्ने शङ्करदेव नामक राजा भए ।

(१७-१८) ॥८॥

८ - [राज्यञ्च स्वर्ग-] मिव यः^{१२} शरषष्टिवर्षम्^{१३}
[धृत्यैव धर्मवलतो बलतो बभार] ॥
[सोऽप्येकदाश्व-] मधिरूह्य सवायुवेगम् ।
[यौद्धु परैर्युतबलः पुरतः प्रतस्थे] ॥

अनुवाद-

राजा शङ्करदेवले धर्मशास्त्र र दण्डनीतिद्वारा धीर राजाको रूपमा स्वर्ग जस्तो सुख-सुविधाले संपन्न यस राज्यको परिपालन ६५ वर्षसम्म गरेका हुन् । आफ्नो शासनकालमा एक पटक (बाहिरिया दुश्मनहरूले आक्रमण गर्ने कुरा पत्तो पाएकाले) हावा समान बेगवाला घोडामा सवार भएर शत्रुसंग लडाईं गर्ने राजधानीबाट बाहिर गएका थिए ।

(१९-२०) ॥९॥

९ - [शत्रून् निय-] म्य युधि सर्वगुणोपपन्नो-
[वीर्येण सम्मुखगतानभिनन्दित स्तः] ॥
[भूपः शशि-] ग्रह इव प्रियचारुमूर्तिः ।

१२) 'शक्तैः' पाठ मूल अभिलेखमा रहेको छ ।

१३) 'शरषष्टिवर्षम्' पाठ मूल अभिलेखमा रहेको छ ।

१४) मूलपाठमा 'युपचयनै' रहेको छ ।

१५) मूलपाठमा 'सुनय' मात्र रहेको छ । पूर्व संशोधनमा 'सुनयनाम्' बनाइएको छ । 'सुनयनाम्' को प्रयोग गर्दा छन्दोभङ्ग हुने र अर्थसङ्गति पनि नहुने हुँदा मैले अर्थानुसार पाठ 'सुनयेन' बनाएको छु ।

[प्रत्याजगाम विजयी निजराजधानीम्] ॥

अनुवाद-

सर्वगुणसंपन्न राजा शङ्करदेव, आफ्नो प्रबल पराक्रमबाट सामु आएका शत्रुहरूलाई युद्धमा जितेपछि परास्त शत्रुहरूबाट नै अभिनन्दित भएका हुन् । त्यस पछि, विजयोत्सासका अवसरसा चन्द्रमा झैं प्यारो र रमणीय स्वरूपद्वारा सुहाएका विजयी राजा शङ्करदेव आफ्नो राजधानी तर्फ फर्केका थिए ।

(२१-२२) ॥१०॥

१० - [तस्यान्तरे] क्रतुषु नैकविधेषु नित्यम् ।
[सक्तोऽभवन्नरपतिर्भुवि धर्मदेवः] ॥
[यज्ञेषु तेषु] परिशुद्धविधानकर्म [।] ।
[नेपालराज्यमपियस्त्रिदिवञ्चकार] ॥

अनुवाद-

शङ्करदेव पछि, अनेक प्रकारका यज्ञयागहरूमा सधैं व्यस्त रहने राजा धर्मदेव यस राज्यका राजा भएका हुन् । यज्ञयागहरूमा अत्यन्त पवित्र विधानहरूद्वारा कर्म संपादन गर्ने राजा धर्मदेवले आफ्ना धार्मिक क्रियाकलापबाट नेपाल राज्यलाई स्वर्ग जस्तै बनाएका थिए ।

(२३-२४) ॥११॥

११ - [युद्धान्त-] युपचयनै^{१४} वंसुधां सम (स्ताम्) ।
[आच्छादयैश्च शुशुभे नितरां प्रवीरः] ॥
[कीर्तिं वित्ता-] य सकलां सुनयेन^{१५} [शुभ्राम्] ।
[राजषिरेष सहसा त्रिदिवं प्रयातः] ॥

अनुवाद-

धर्मवीर र युद्धवीर राजा धर्मदेवले आफ्नो विजय अभियानको दौरानमा युद्धमा विजय हासिल गरेका

अनगिन्ती ठाउँहरूमा विजयस्मारकका रूपमा मौलाहरू गाडी मानू पृथ्वीलाई ढाकी दिएर ठूलो शोभा र ख्याति प्राप्त गरेका थिए । यसरी असल राजनीतिबाट उज्ज्वल कीर्ति फिजाएर राजषि धर्मदेव एक दिन अचानक स्वर्ग भएका हुन् ।

(२५)

॥१२॥

१२ - [श्री धर्मदेवत-] नयः प्रतिमा [नवेव] ।
[नित्यं पितुर्विजयते भुवि मानदेवः] ॥

[संस्कृत्य तच्छिवगृहं भुवनस्य देवः] ।

[लावण्यरूपललितोऽनरकामदेवः] ॥

अनुवाद-

त्यस पछि, श्री धर्मदेवका छोरा, गुण, स्वभाव र स्वरूपबाट आफ्नै बाबुको दोस्रो रूप भने पनि हुने, अनौठो माधुर्य र सौन्दर्यका कारणबाट अति सुहाएका, कामदेवका अवतार र आफ्ना बराजु वृषदेवले बनाएको शिवालयको पुनर्निर्माण गर्ने मानदेव यस पृथ्वीमा आफ्नो विजयका पताका फहराएर राज्य गरिरहनु भएको छ ।